

TÜRK

2025, Yıl/Year: 13, Sayı/Issue: 41, ISSN: 2147-8872

TÜRK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi

TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal

Geliş Tarihi / Date of Received: 02.06.2024

Kabul Tarihi / Date of Accepted: 15.05.2025

Sayfa / Page: 41-49

Research Article / Araştırma Makalesi

Yazar / Writer:

Dr. Öğr. Üyesi Battogtokh GANBAT

National University Of Mongolia

battogtokh_g@num.edu.mn

MOĞOLLARIN GİZLİ TARİHİ'NDE CÜMLE İKMALİ

Öz

Sistemik İşlevsel Dilbilgisi (Systemic Functional Grammar) kuramı çerçevesinde, M.A.K. Halliday ve Ruqaiya Hasan tarafından geliştirilen yaklaşıma dayanılarak, bu makalede Moğolcadaki bağlaşı unsurları incelenmektedir. Çalışmanın temel amacı, metinlerde kullanılan bağlaşı araçlarının taşıdığı anlamları açıklamaktır. Bu doğrultuda Moğolların önemli tarihî kaynaklarından biri olan *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserde ikame (substitution) işlevi taşıyan sözcük ve ifadeler ele alınmakta ve bunların kullanımına ilişkin temel ilkeler analiz edilmektedir.

SFG kuramında ikame olgusu, adıl (nominal), eylemsel (verbal) ve tümce düzeyinde (clausal) olmak üzere üç kategoriye ayrılmaktadır. Tümce düzeyindeki ikame ise üç alt başlıkta incelenmektedir: dolaylı anlatım tümcelerinin ikame edilmesi, koşul tümcelerinin ikame edilmesi ve kiplik belirten tümcelerinin ikame edilmesi. Bu sınıflandırmaya dayanarak *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserde tümceler arası çeşitli ikame biçimlerinin kullanıldığı gözlemlenmiştir. Özellikle, daha önce sunulmuş veya açıklanmış bir düşüncenin aynen tekrarlanmak yerine farklı sözcükler veya tümceler aracılığıyla yeniden ifade edilmesi dinleyicinin dikkatini çekme, ikna gücünü artırma ve anlatımda ekonomi sağlama işlevlerini yerine getirmektedir. İkame içeren tümceleri genellikle yorumlayıcı bölümler takip etmekte ve bu durum, metnin bütünsel anlam yapısına katkıda bulunmaktadır. Başka bir deyişle, yerine koyma içeren bir tümcenin ardından gelen ifadeler, metin içinde

düşüncenin genişletilmesine ve ayrıntılandırılmasına hizmet etmektedir. Tümce düzeyindeki ikameler yalnızca olayların değerlendirilmesi ve yargılanmasıyla ilgili kiplik anlamlarını iletmekle kalmayıp aynı zamanda metin içerisindeki düşünceleri ayrıntılandırma, genişletme ve pekiştirme işlevlerini de üstlenmektedir. Buna ek olarak ikame olgusu, olayların sayısı, zamanı, yeri ve nedeni gibi ek bilgileri sağlayarak metnin arka plan içeriğini (Tema) zenginleştirmekte ve bu sayede vurgulu bilgi (Rema) oluşturmaktadır.

Moğolca bağlaşı unsurlarının incelenmesi, metin oluşturma, metin analizi ve metin içindeki bilgi yapısının belirlenmesi açısından hem kuramsal hem de uygulamalı düzeyde önemli katkılar sunmaktadır.

Anahtar sözcükler: Bağlaşı, bağlaç, ad ikmali, eylem ikmali, cümle ikmali.

SUBSTITUTION OF CLAUSES IN THE TEXT OF THE SECRET HISTORY OF THE MONGOL

Abstract

Within the framework of Systemic Functional Grammar (SFG), developed by M.A.K. Halliday and Riquya Hasan, this article examines cohesion in the Mongolian language. It aims to explain some of the meanings conveyed by cohesive devices used in the text. To achieve this, we focus on substitutional words and expressions found in The Secret History of the Mongols, a key historical source of Mongolia, and analyze several principles underlying their use.

In SFG, substitution is categorized into nominal, verbal, and clausal forms. Clausal substitution is further divided into three subcategories: substitution of reported clauses, substitution of conditional clauses, and substitution of modalized clauses. Based on this classification, several distinct forms of substitution in clauses can be observed in The Secret History of the Mongols. Specifically, when an idea has already been introduced or explained, substituting it with different words or clauses—without repeating the same content—serves to capture the listener's attention, build persuasion, and save time.

A clause containing substitution is often followed by an interpretive passage, which contributes to the overall conclusion of the text. In other words, the clauses that follow a substituted clause serve to extend the idea within the text. Clausal substitution not only expresses modal meanings related to evaluating and judging phenomena but also serves to elaborate, extend, and enhance the ideas within the text. Additionally, it enriches the background content (Theme) by providing supplementary details about the number, time, location, and cause of phenomena, thereby creating emphatic information (Rhema).

The study of cohesion in the Mongolian language has both theoretical and practical significance for text composition, text analysis, and defining the information structure within a text.

Keywords: Cohesion, conjunction, nominal substitution, verbal substitution, clausal substitution.

0. Amaç ve Yöntem

Moğolcada bağlaşı teorisine ilişkin herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Halliday ve Ruqaiya Hasan tarafından oluşturulan ana bağlaşı (cohesion) kavramı çerçevesinde Moğolların Gizli Tarihi adlı eserdeki cümleler incelenecektir. Çağdaş Moğolcanın bağdaşıklık unsurlarını belirlemek ve bu unsurların anlamları ile işlevlerini Sistematik İşlevsel Dilbilgisi teorisi çerçevesinde, dilin gerçek verilerine dayanarak tanımlamak ve yapılarını açıklamak çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır.

Çağdaş Moğolca bağdaşıklık unsurlarının incelenmesi, bu unsurların ve yer değiştirme mekanizmalarının ilgili dilbilimsel teorilere uygun olarak sistematik hâle getirilmesini ve yazılı dil normlarının açıklığa kavuşturulmasını amaçlamaktadır. Ayrıca, metin oluşturma, metin yorumlama ve örtük bilgilerin yapısının keşfi gibi teorik ve uygulamalı amaçlar taşımaktadır. Bu çalışma, kelimelerin anlamlarının incelenmesi, sözlüklerde kelimelerin teorik yorumlanması, makine çevirisi, Moğolca kelimelerin ilişkisel ağı (ontoloji, anlam kümeleri) oluşturma ve kelime anlamlarının evrimine dayalı dil değişimlerinin incelenmesi gibi alanlarda da kullanılacaktır.

1. Giriş

A. K. Halliday ve Ruqaiya Hasan, dilbilimdeki ana bağlaşı¹ (cohesion) kavramını inceleyerek Cohesion in English (İngilizcede Bağlaşı) adlı eserde konuyu ayrıntılı bir şekilde ele almışlardır (1976). Bu çalışmada bağlaşı kavramının gönderim (reference), ikame (substitution), eksilti (ellipsis), bağlaçlar (conjunction) ve söz varlığı bağlaşısı (lexical cohesion) gibi temel bileşenlerini detaylı olarak tartışmışlardır. Bağlaşı, bir metindeki anlam ilişkilerini düzenleyerek dilin uyumlu ve bütünlüklü bir yapı kazanmasını sağlar. Görünüşler ve eylemler arasındaki anlam ilişkileri zaman, mekân, sayı ve gerekçe gibi unsurlar çerçevesinde tutarlı bir biçimde ifade edilirken bağlaşı önemli bir rol üstlenir. Bu nedenle dilbilimciler, *Sistemik İşlevsel Dilbilgisi* (Systemic Functional Grammar-SFG) kuramı çerçevesinde bağlaşı mekanizmalarını incelemekte ve bu doğrultuda çeşitli akademik çalışmalar yayımlamaktadırlar. Bu bağlamda Moğolcadaki bağlaşı unsurlarını inceleyerek temel türlerini tespit etmek ve anlam oluşturma süreçlerindeki işlevlerini açıklamak önemli bir araştırma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmada Moğolcadaki bağlaşı unsurlarından biri olan *ikameyi*, *Moğolların Gizli Tarihi* (MGT) bağlamında ele alarak bu yapının işleyiş kurallarını açıklamaya çalıştık. Söz konusu eserin dil ve bilgi yapısı ile bağlaşı unsurlarını incelemek Moğol dilinin ve algı kalıplarının özgün özelliklerini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymanın bir yöntemi olarak değerlendirilebilir.

Ş. Çoimaa (2017: 7) dilin, bir ulusu her yönüyle anlamadaki temel rolüne dikkat çekerek şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Herhangi bir ulusu her açıdan incelemenin temel şartı ve anahtarı, o ulusun dilini iyi bilmek ve dil psikolojisinin özgün yönlerini derinlemesine anlamaktır. Bu bağlamda, 13. ve 14. yüzyıl Moğolcasını

¹ Cohesion kavramı, hükmü bağlantılama yöntemi veya düzeneklerinin genel bir adlandırması olduğundan dolayı 'bağlaşı' olarak adlandırdım.

incelemek için dönemin Moğol dili, yazı sistemi ve söz varlığının tarihsel bağlamda taşıdığı anlamları doğru bir şekilde tespit etmek gerekmektedir. Dolayısıyla Moğolların Gizli Tarihi'nin dili, bu tür bir inceleme için vazgeçilmez bir kaynak konumundadır. Çalışmalarınızda MGT'den yararlanırken, her şeyden önce her bir kelime ve deyim anlamını, kullanım bağlamını ve düzenleyici işlevlerini iyi kavrayabilerseniz, sağlıklı sonuçlara ulaşabilirsiniz."

Bu görüş, kaynak dilin incelenmesi ile tarihsel bağlam arasındaki ilişkiyi açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda MGT'nin dili ve bağlaşı unsurlarının analizi, dönemin Moğolcasını anlamak için imkân sunmaktadır.

M. A. K. Halliday ve Ruqaiya Hasan, ikameyi bir bağlaşı unsuru olarak ele almakta ve "İkame, bir kelime veya cümlelerin tekrar edilmesini önlemek amacıyla kullanılan bir yapıdır." şeklinde tanımlamaktadırlar ve bu durumu aşağıdaki örneklerle açıklamaktadırlar (1976: 89):

A. Baltam çok körelmiş. Bana daha keskini gerekiyor.

B. Siz John'un bunu çoktandır bildiğini mi düşünüyorsunuz? – Herkes biliyor.

Araştırmacılar bu düşüncelerini **İşlevsel Dilbilgisine Giriş** (*Introduction to Functional Grammar*) adlı eserde daha ayrıntılı biçimde ele almışlardır (2014: 635).

Bununla birlikte, J. Thomson (2014: 216) ikamenin bir metindeki unsurlar arasındaki bağlantıyı sağlayan dilsel bir işaret olduğunu belirterek onu, "İkame, bir parçadan diğerine aktarılan ifadenin konumunu ortaya koyan bir dil imi, imlecidir." şeklinde açıklamaktadır. İkame, bir önceki cümlede yer alan yargının veya onu oluşturan öğelerin (isim ya da fiil gruplarının) bir sonraki cümlede tekrar edilmeden farklı sözcük veya yapılarla karşılanmasıyla oluşturulur. Bu süreçte ikamenin metnin bütünlüğünü ve anlamını koruması beklenirken, bağlam içinde biçimsel ve anlamsal açıdan uyum sağlaması da gerekmektedir.

İkame yapı olarak üç alt kesimde ele alınır. Bunlar:

1. Ad ikamesi (ad, kimi, bazı)

Örnek: Benim kalemim eski. Yeni birini almayı düşünüyorum.

2. Eylem ikamesi (yap-)

Örnek: Bayar dersini ne kadar yineliyor? Her gün yapıyor.

3. Cümle ikamesi

Örnek: Ağabeyim şehre mi gitti? Ben de öyle düşünüyorum

2. MGT'de Cümle İkamesi

Yapısal özelliklerine göre bildirici cümle ikamesi, koşullu cümle ikamesi ve kiplik (modallık) içeren cümle ikamesi olmak üzere üç alt gruba ayrılmaktadır. Bu çalışmada, Moğolların Gizli Tarihi'nde yer alan cümle ikamesi örnekleri incelenmiş ve analiz edilmiştir. Metindeki yargılar, ayrıntılandırma (elaborating), genişletme (extending) ve sürdürme (enhancing) biçiminde yapılandırılarak anlatım genişletilir. İkame ise ana düşüncenin aktarımını sürdüren bir yöntemdir. Moğolların Gizli Tarihi'nde, önceki yargının bir sonraki cümlede eyin "öyle", teyin "böyle" gibi ifadelerle ikame edilerek yinelenildiği durumlara sıkça rastlanmaktadır. Aşağıda, bu yapıya örnek teşkil eden bir kullanım sunulmuştur:

cinggis-qahan-u a'uruq hariltu-na'ur-a büle'ei a'uru't-tur qocoruqsan-i jürkin tabin haran-u qu[b]can tonojui harban haran-i alaju'ui jürkin-e **tevin** kikdeba ke'en bidan-u a'uru't-tur qocoruqsat cinggis-qahan-a ja'abasu ene kelen sonosu'at cinggis-qahan masi kilinglaju ügülerün jürkin-ne ker **eyin** kikden büle'ei bida onan-u tün-tür qurimlaqui-tur bawurci siki'ür-i müt-gü aşgiba belgütei-yin mürü müt-gü ca[b]ciba jokilduya ke'ekdejü qorijin-qadun qu'urcin jirin-i icu'aju ökba bida te'ün-ü qoyina erten-ü öšten kišten ebüges eciges-i bidan-u baraqsat tatar-i qamsan morilaya ke'en jürkin-i jirco'an üdüt gülicejü ese-gü irekdeba edö'e basa dayisun-tur siqan dayisun müt-gü boluyi ke'e'et cinggis-qahan jürkin-tür morilaba jürkin-i kelüren-ü ködö'e-aral-un dolo'an-bolda'ut-ta büküi-tür irgen inu dawuliba" (Rachewiltz 1972: 58).

Çingis Kağan, Hariltu Gölü civarında konaklamaktaydı. Bu sırada orada bulunan Cürhinler, elli kişinin eşyasını yağmalamış ve on kişiyi öldürmüştü. Cürhin'de **öyle** yapıldı diye Cürhinlerin bu eylemi, Augurug'ta kalanlar tarafından Çingis Kağan'a bildirilmiştir. Durumu öğrenen Çingis Kağan büyük bir öfkeye kapılarak şöyle demiştir: Cürhinler bize nasıl **böyle** davranabilir? Onon Nehri kıyısında düğün yaparken Buurç ve Şihigürü benzer şekilde bir saldırıya maruz kaldılar. Belgüdei'nin omzu aynı şekilde kesildi. Uyum sağlamak amacıyla Horicin Katun ve Huurçin Katun'u geri göndermiştik. Ardından, eski düşmanım ve atalarımı yok eden Tatarları birlikte yenmek için Cürhinleri altı gün boyunca bekledik, ancak gelmediler. Şimdi de düşmana yaklaşıp onların yaptığı gibi bir düşmanlık sergilemeyeceğim. Bu sözlerin ardından Çingis Kağan, Cürhinlere doğru harekete geçmiştir. Cürhinler, Herlen Nehri üzerindeki Hödö Adası'nda ve Doloon Boldog'da bulundukları sırada Çingis Kağan onları kendine bağlamıştır.

Yukarıdaki alıntıda "Augurug'ta kalanlar Cürhinlerin elli kişinin eşyasını yağmalayıp on kişiyi öldürmüş..." yargısı "Cürhin'de **öyle** yapıldı." cümlesiyle ikame edilmiştir. Bununla birlikte, bu eyleme tepki gösteren Çingis Kağan, "Cürhin'de bize nasıl **böyle** yapılır..." ifadesiyle de önceki yargıyı yeniden ikame etmiş ve ardından bu ikameli cümleyi olaylarla ilişkilendirerek anlatımı gerekçeler, bağlamlar ve çatışmalarla zenginleştirmiştir. Böylece metinde ilk ortaya konan düşünce ek bilgilerle genişletilmiştir.

Ş. Luvsanvandan, dilin yapısına yönelik çeşitli çalışmalarında görünüş ile oluşumun birbirine bağlı olduğunu ve biri olmadan diğersinin de gerçekleşemeyeceğini ifade etmiştir.² Bu bağlamda ikamenin, yargı içeren birincil düzeyde ele alınarak açıklanması gerekmektedir. Cümle, paragraf ve metin düzeyindeki ikamelerin yanı sıra hüküm çerçevesinde oluşturulan söylem de görünüş açısından eksiksiz bilgiyi ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, bir metindeki ikame yapılarının

² Ş. Luvsanvandan, "Хэлний өнгөн ба гүн бүтцийн тухай асуудалд" (Dilin Dış ve Derin Yapısı Hakkındaki Problemler) adlı makalesinde, cümlelerin dilsel simgeler arasında kendi başına eksiksiz bir simge oluşturduğunu ifade etmektedir. Ona göre, cümlede mutlaka bulunması gereken iki temel unsur vardır: Bunlardan ilki yalın durum eki alırken, ikincisi zaman ya da dilek kipinde çekimlenmiş bir eylem biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Luvsanvandan, bu yapının neden bu şekilde oluştuğuna dair soruların ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Cümlelerin, somut dünyadaki bir durumu edim aracılığıyla yansıtan bir simge olması nedeniyle anlam bakımından görece eksiksiz olduğunu belirtmektedir. Ona göre, edimsiz bir nesne ya da nesnesiz bir edim düşünülemeyeceğinden, bu iki unsurun birleşmesi anlam bütünlüğünü zorunlu kılmaktadır. Bu doğrultuda, cümle bir simge olarak nesne ve edimi içerdiğinde, nesnenin ad soylu, edimin ise eylem soylu sözcüklerle ifade edilmesi kaçınılmaz hale gelmektedir (Luvsanvandan, 1978: 55-60). Buna ek olarak yazar, cümlelerin içerdiği sözcük sayısı ne kadar fazla olursa olsun, öğelerin çiftler halinde birleşerek anlam açısından eksiksiz bir bütün oluşturduğunu ileri sürmektedir. Bu bağlamda, her cümlelerin temel olarak iki öğeden, yani özne ve yüklemden meydana geldiğini vurgulamaktadır. Ayrıca, bu iki unsurun her biri kendi içinde ikili yapılar barındırarak dört, hatta sekiz üyeli bir sistem oluşturabilmektedir. Yapısalcı dilbilgisi perspektifinden bakıldığında, bu öğelerden bazıları yüzey yapıda görünmese de diğer öğelerle olan ilişkileri sayesinde varlıkları belirgin hale gelmektedir (Luvsanvandan, 1978: 46-58).

incelenmesi yalnızca biçimsel bir dil unsuru olarak değil, aynı zamanda söylemin bütünlüğü ve anlatımın işleyişi açısından da ele alınmalıdır.

“cinggis-qahan tere qatquldu’an-tur sujiyasu-ban silürteju cison töritge’esü ülü bolun amduriqdarun naran singge= ‘ülün mün tende sitüldüju bawuju bökleksen cison-i jelme simin simin ama-‘an cisudaju jelme busu gü’ün ülü itegen sakilduju sa’uju söni düli boltala bökleksen cison-i ama-‘ar dü’ü reng jalki’at asqa’at söni düli nökcü’esü cinggis-qahan dotora-‘an sergüju ügülerün cison haqcu baraba unda’asumu bi ke’eba tendece jelme maqalai qudusun de’el qubcasun-iyan bögüde-yi talju qaqca doto’ajitu curama nicügün sitüldüju bayiqun dayin dotora= ‘un güyijü cinana güreleksen irgen-ü tergen-tür anu unuju esü’üt erijü yadaju dürberün ge’üd-iyen ülü sa’an talbiqasat aju’u esük olun yadaju niken yeke büri’etei taraq tergen-ece inu abu’at ergüju ireba ja’ura odurun ba irerün ba gü’ün-ne ese üjekdeba tenggeri-gü ihe’eba-je taraq büri’etü-yi abcirat mün jelme ö’esün-gü usun erijü abciraju taraq ji’ürejü qa’an-a ü’ulba qurban-ta amuju üju qahan ügülerün dotora nidün minu geyiba ke’e’et öngdeyijü sa’utala üdür geyijü gegën bolju üje’esü tere sa’uqsan horcin jelme-yin simin simin bökleksen cison asqaqsan horcin namurqan bolju’u cinggis-qahan üjeju ügülerün ene ya’un bolumu qolo asqa’asu yambar aju’u ke’eba tendece jelme ügülerün cimayi amduriqdarun qolo odu’asu cima-daca aljiyaqui-aca ayuju ya’araju jalkiqu-yi jalki’at asqaqu-yi asqa’at amduriju ke’eli-tür minu teki kedüi oroba ke’eba cinggis-qahan basa ügülerün namayi eyimü bolju gebten bö’etele nicügün yekin güyijü oroba ci bariqda’asu namayi eyimü-yi ülü-’ü ji’aqu büle’e ci ke’eba jelme ügülerün minu setkil nicügün odurun ker ber bariqda’asu bi dan-tur oroqu duratu büle’e uqaju bariju alaya ke’en qu[b]casun minu bögüde-yi talju qaqca emüdü talu’a üdü’ü-e mültüs alda’ulju dan-tur edüi idürejü ireba bi ke’egü büle’e namayi ünen bolqaju qubcasun nada ökjü asaraq büle’e bi morin unu’at üjetele edüi ja’ura ülü-’ü iregü büle’e bi **tevin** setkijü qa’an-u hangqaqsan setkil erüssügei ke’en nidün qara **eyin** setkijü odulu’a bi ke’eba cinggis-qahan ügülerün edö’e ya’un ke’egü erte üdür qurban merkit irejü burqan-ni qurban-da quci’ulqui-tur amin minu niken-te a[b]cu qarulu’a ci edö’e basa haqcu büküi cison-i ama-‘ar simi(n)ju amin minu seng= telba ci basa hangqaju amturin büküi-tür amin-niyan örejü dayisun gü’ün-tür nidün qara orojı undān qangqaju amin minu oro’ulba ci ede qurban tulas-i cinu setkil dotora minu atuqai ke’en jarlıq bolba” (Rachewiltz 1972: 63-64).

“Çinggis Kağan savaş sırasında aldığı bir yara nedeniyle kan kaybına uğramış ve hayati bir tehlike ile karşı karşıya kalmıştır. Kan kaybını durdurumaktan başka bir seçenek bulamayan çevresindekiler, geceyi geçirmek üzere konaklamışlardır. Bu süreçte Zelme büyük bir özveriyle Kağan’ın kanamasını durdurmaya çalışmış, tıkanan kanı sürekli olarak ağzıyla emerek temizlemiş ve gece yarısına kadar bu işlemi sürdürmüştür. Gecenin ilerleyen saatlerinde Çinggis Kağan kendine gelerek "kan donup kurudu, susadım." şeklinde konuşmuştur. Bunun üzerine Zelme, üzerindeki tüm giysilerini çıkarıp yalnızca iç giyimiyle kalmış ve düşman bölgesine girerek içecek aramaya koyulmuştur. Düşmanlar tarafından terk edilen kağnılardan birine ulaşmış ancak kımız bulamamıştır. Bunun yerine, kağnılardan birinde büyük bir boru dolusu yoğurt bularak geri dönmüştür. Yol boyunca kimseye yakalanmayan Zelme, bu durumu "Tanrı'nın yardımıyla gerçekleşti" şeklinde açıklamaktadır. Yoğurdu getirdikten sonra, su arayıp bulmuş ve Kağan’a içirmiştir. Çinggis Kağan, üç büyük yudum aldıktan sonra kendine gelmiş ve "iç gözüm açıldı" diyerek doğrulmuştur. Sabah olduğunda Zelme’nin gece boyunca Kağan’ın kanamasını durdurmak için çaba sarf ettiği bölgenin tamamen çamura dönüştüğü fark edilmiştir. Çinggis Kağan, bu durumu gördüğünde, "Bu ne hal? Daha uzağa döksen olmaz mıydı?" diye sormuş, Zelme ise "Siz kendinizden geçtiğinizde yorulmanızdan endişe ederek hızla hareket ettim ve farkında olmadan yuttuğum kanın bir kısmı da mideme kaçtı" şeklinde yanıt vermiştir. Kağan, Zelme’nin neden çıplak bir şekilde düşman bölgesine girdiğini sorgulamış ve "Eğer yakalansaydın, beni bu durumda ele vermeyecek miydin?" diye sormuştur. Zelme, bu soruya "Eğer çıplak halde yakalanırsam, düşman

beni kendi saflarına katmak isteyebilir, bana giysi vererek koruma altına alabilirlerdi. Böylece at bularak geri dönebilirdim. Kağan'ın susuzluğunu gidermek için **öyle** düşündüm ve gözümü karartarak **böyle** yola koyuldum" şeklinde cevap vermiştir. Çinggis Kağan, Zelme'nin bu fedakârlığını takdir ederek şu sözleri dile getirmiştir: "Üç farklı durumda canımı kurtardın: Sabahın erken saatlerinde üç Mergid kabilesi Burhan Haldun'a üç kez saldırdığında hayatımı sen kurtardın. Ardından, tıkanan kanımı emerek yeniden hayatta kalmamı sağladın. Son olarak susuzluk nedeniyle güçsüz düşmüşken düşman bölgesine korkusuzca girerek içecek getirip beni hayata döndürdün. Bu üç iyiliğin gönlümü kazandı."

İkame bilgi yapısını genişletip yayarken önemli bir aygıt olarak işlev görür. Çünkü, ikame içeren cümleler genellikle sonuç, açıklama ve ekleme içerdiği için özgün bilgi sunar ve metnin anlamını derinleştirir.

"cinggis-qahan morilarun tang'ut irgen-ü burqan-tur elcin ilärün bara'un qar cinu bolsu ke'elü'e ci sarta'ul irgen-e altan arqamji-yan tasuldaju olulcan morilaba bi bara'un qar bolun morila ke'ejü ilē'esü burqan-ni dongqodu'ai üdü'üi-a urida aša-gambu ügülerün gücü yadan bö'etele qan boltala ya'un ke'ejü cerik ülü nemen yeke üge ügülejü ilējü'ü tende cinggis- qahan ügülerün aša-gambu-da ker **eyin** ügülekdin büle'ei ke'en arqa-ca andur bö'et kelbes joriju ilē'esü ya'un berketü büle'ei ö'ere maqa gü'ün-tür joriju büküi-tür je teli möngke tenggeri-de ihe'ekde'esü altan jilo'a batu-da tataju ire'esu tende maqa boltuqai teli ke'ejü" (Rachewiltz 1972: 153-154)

"Çingis Kağan konuk kabul ettiğinde, Tangud halkının Burkan'ına bir elçi göndererek "Sen sağ kolun olayım dedin. Sartuul halkına altın urgan kopup, kalabalık bir şekilde vardım. Sağ kanat olup var (at sür!)" şeklinde bir mesaj iletmıştır. Ancak, Burkan'ın yanıtı gelmeden önce Aşa Gambu söz alarak, "Güç yetmezken/güçsüzken han olsa ne?" diyerek, çeri eklemeksizin büyük bir söz söylemiş ve göndermiştir. Bunun üzerine, Çingis Kağan, "Aşa Gambu'yu nasıl **böyle** konuşturursun?" diyerek tepki göstermiştir. Ardından, "Dur! Onlarda olup başka bir yönüne gönderirsek, ne zorluğu olur? Başka belirli birine yönelince, evet, öyle. Bengü Tanrı'ya sığınıp, altın dizgini sıkıca çekerek gelince, orası kesin olsun! Evet." şeklinde konuşmuştur."

Bu alıntıda, "Güç yetmezken/güçsüzken han olsa ne?" cümlesi, görünüşle ilgili birincil bilgi olarak sunulmuşken "Aşa Gambu'yu nasıl **böyle** konuşturursun?" cümlesiyle ikame edilmiştir. İlk cümle olaydaki güçsüzlük ve yetersizlikle ilgili bir bilgi verirken ikinci cümle, bu durumu değerlendiren ve sonuçlandıran bir yapıda yer alır. İkame, burada olaya isteksizce ve olumsuz bir biçimde yaklaşıldığını ifade ederek ilerleyen olayların başlangıcı ve düğümünü oluşturur. Bu geçiş, anlatının akışını derinleştirir ve karakterlerin duygu ve düşüncelerinin gelişimini yansıtır.

Alıntıda bulunan örüntülü düşünceyi içeren birkaç cümleyi ya da karşılıklı konuşmayı bir cümle ile ikame etmek, hükmü özetleyip tamamlamanın bir yolu olacaktır.

"batu kibcaqcin ayan de'erece ögödei-qahan-a elcin- ece öcijü ilerün möngke tenggeri-yin gücün-tür qahan abaqa-yin su-tur meget-balaqasun ebdejü orusut irgen-i dawuliju harban niken qarın irgen-i jük-tür oro'ulju altan jilu'a icun tataju salu= lcaqui qurim qurimlaya ke'eldjü yeke cacir bösqaqu qurimlaqui- tur bi ede bükün kö'üd-ün aqaqan boluqsan bolju niken qoyar ayaqa otök urida u'uba ke'en nadur büri güyük qoyar mawuilaju qurim ülü qurimlan morilaqdaba morilaju büri ügülerün batu saca bö'et bolju urida ker u'uqun büle'e saqaltan emeget saca'un bolju ösoge-iyer turijü olmi-iyer gec<i>kilektüi ke'ejü'ü güyük ügülerün tede qortan emeged-i ebce'üt anu jorqaldaya-ci bida tede'er-i ke'ejü'ui eljigidei-yin kö'ün harqasun ügülerün modun

se'ül jübciya teden-i ke'ēju'ui ba bürün busu heligetü bulqa irgen-tür morila'uldaju jöb-i tab-i bolqu bolba ke'ēju büküi- tür büri güyük qoyar-a **eyin** ke'ekde'et eye ügei tarqaqdaba edö'e qahan abaqa-yin jarliq medetügei ke'en ocijü ilejü'ui" (Rachewiltz 1972: 165-166).

Bat(u), Kıpçak seferinden dönerek Ögöodei Kağan'a elçisi aracılığıyla dileklerini iletmıştır: "Bengü Tanrı'nın kudretine, kağan amcamın ününe, Meged şehrini yıkıp Rus halkını kendi egemenliğime katarak, on bir yabancı halkı düzen altına alıp altın dizgini geri çekip ayrılmaz bir düğün yapalım diyerek ulu otağını (çadırını) kurup düğün yaparken düğündeki tüm oğulların ağabeyi olarak bir ya da iki çanak şarap içtim diye Büri ile Güyüg bana kötü davrandılar ve düğün yapmadan geri döndüler. Konuk olup Büri şöyle demiştir: 'Bat(u) yaşıt olup nasıl bizden önce içebilir? Sakallı nineler, yaşıtları olup topuklarıyla dürtüp ökçeleriyle çiğnemekte!' Güyüg ise şu şekilde konuşarak 'O ağulu ninelerin göğüs kemiğini çiğnettireyim, biz onları böyle biliriz!' Elcigidei oğlu Argasun da şunları dile getirmiştir: 'Ağaç kuyruk takalım onlara!' Biz, farklı düşüncelere sahip bir halkla bir araya gelip, doğruyu ve güzeli kılmayı amaçlarken Büri ile Güyüg'e **böyle** dedirterek düzen bozulmuş ve topluluk dağılmıştır. Şimdi, kağan amcamın yarlığı (kararları) bu durumu bilmektedir" diyerek elçisini göndermiştir.

Bu alıntıda, Batu Kağan'ın bir sefer sonrasındaki olaylarına değinilmekte ve Büri ile Güyüg'ün sırasıyla ifade ettikleri uzun metin "...**böyle** dedirterek düzen bozulmuş ve topluluk dağılmıştır" ifadesiyle özetlenerek ikame edilmiştir. Söz konusu ikame hem özetleyici bir işlev üstlenmekte hem de sonuca yönelik bir ikame yöntemi olarak alıntının ayrıntılandırılmasına katkıda bulunmaktadır.

Sonuç

Bu çalışma, işlevsel gramer kuramı çerçevesinde bağlaşı kavramını ikmal, ikame, temsil, söz varlığı bağlaşısı ve bağlaç sınıflandırmasına dayanarak Moğolların Gizli Tarihi'ndeki cümle ikamesi örneklerini ele almayı amaçlamıştır. Moğolların Gizli Tarihi'nde yer alan örnek cümlelerde ilk söylenen düşüncenin ardından gelen cümlelerde "böyle" ve "öyle" gibi ifadeler aracılığıyla ikame uygulaması gözlemlenmektedir. Bu bağlamda cümle ikamesi, yalnızca ilk düşüncenin görünüşünü değerlendirmek ve sonuçlandırmak amacıyla değil, aynı zamanda bu düşüncenin ayrıntılandırılması, genişletilmesi ve sürdürülmesi suretiyle metinsel bütünlüğe hizmet etmektedir. Ayrıca, ikame yoluyla sunulan ilave bilgiler ilgili nesnenin sayı, zaman, yer ve gerekçesi gibi yönlerini zenginleştirerek özgünleştirilmiş anlam yapılarının oluşmasına katkıda bulunmaktadır. Elde edilen bulgular Moğol yazı dilinin ilk ürünündeki cümle ikamesinin işlevsel gramer bağlamında metinsel akışa ve anlamsal derinliğe önemli ölçüde katkıda bulunduğunu göstermektedir. Böylece çalışma, ilgili dil yapısının işlevsel özelliklerine ışık tutarak benzer yapısal incelemeler için de yol gösterici nitelikte sonuçlar ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

- Halliday, M. A. K. (1976). Hasan, Riquiyya, *Cohesion in English*, London, Longman.
- Halliday, M. A. K., & Matthiessen, C. M. I., M. (2014). Halliday's *Introduction to Functional Grammar (Fourth Edition)*, London and New York, Routledge.
- Thompson, G. (2014). *Introducing Functional Grammar (Third Edition)*, p. 225, London and New York, Routledge.
- Rachewiltz, Igor de. (1972). *Index to the Secret History of the Mongols*. Bloomington, Indiana University Publications.
- Лувсанвандан, Ш. (1978). Хэлний өнгөн ба гүн бүтцийн тухай асуудалд. *Studia Mongolica*, V(13): pp., 55-60, Ulaanbaatar, *Шадавын Лувсанванданы бүтээлийн чуулган*, 7: 309-313.
- Чоймаа, Ш. (2017). Монголын нууц товчооны хэлийг судлах тухай асуудалд. *Монгол хэл, бичиг, соёл судлал, Эрдэм шинжилгээний өгүүллийн чуулган 2*, pp. 7-15, Ulaanbaatar, 2017.
- Чоймаа, Ш. (2022). *Монголын нууц товчоон (Эртний үг хэллэгийн түгээмэл тайлбартай шинэ хөрвүүлэг)*, Ulaanbaatar, 2022, Болор судар хэвлэлийн газар.